

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ОҚУ-АҒАРТУ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚ ТІЛІ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БІРЛЕСТІГІ
ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АКАДЕМИЯСЫ ҚОҒАМДЫҚ БІРЛЕСТІГІ**

**Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІК МЕКТЕБІ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ КАФЕДРАСЫ**

**«Тіл мен әдебиетті құндылық бағдарлы оқыту: тәжірибе,
мәселелер және перспективалары» атты ғалымдар мен
мұғалімдердің халықаралық ғылыми-практикалық
конференциясы материалдарының**

ЖИНАҒЫ

31 қазан 2025 жыл.

Астана қ.

Конференция AP23490928 «Қазақ тілі мен әдебиетін құндылық бағдарлы оқытудың инновациялық технологиясы» атты ғылыми жоба аясында ұйымдастырылды.

ӘОЖ 80/81+821
ББК 81.2+84
Т93

**Жалпы редакциясын басқарған – Қапантайқызы Ш.
Редакциялық ұжым: Бибекөв Қ.Т., Кенжалин Қ.К., Шоқабаета С.С.,
Аитова Н.Н., Баймұханбетова М.Б., Бегимова Г.А.**

«Тіл мен әдебиетті құндылық бағдарлы оқыту: тәжірибе, мәселелер және перспективалары» атты ғалымдар мен мұғалімдердің халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдарының жинағы. 2 томдық., 1-том. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2025. – 245 бет.

ISBN 978-601-385-146-4

Бұл жинақта тіл мен әдебиетті құндылық бағдарлы оқыту мәселесінің ғылыми-теориялық және әдістемелік мәселелері қарастырылып, заманауи озық тәжірибелері жинақталды. Авторлар еңбектерінде білім беру кеңістігінде тұлғаның рухани-адамгершілік құндылықтарын дамыту, тіл арқылы мәдениет пен ұлттық дүниетанымды меңгерту, әдеби шығармаларды аксиологиялық тұрғыдан талдау сияқты мәселелер ғылыми тұрғыда ұсынылды.

Сонымен қатар, жинаққа құндылыққа негізделген тілдік және әдеби білім берудің инновациялық әдістерін, педагогтардың кәсіби даярлығы мен құзыреттілігін жетілдіру жолдарын, қазіргі білім беру жүйесіндегі гуманистік бағыттардың орны мен болашағын айқындауға бағытталған енгізілді.

Материалдар тіл мен әдебиетті құндылық бағдарлы оқыту әдістемесінің, аксиолингводидактиканың өзекті бағыттарына қызығушылық танытқан зерттеушілерге, жоғары оқу орындарының оқытушыларына, мектеп мұғалімдеріне және магистранттарға арналады.

ISBN 978-601-385-146-4

ӘОЖ 80/81+821
ББК 81.2+84

© Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2025.

жинақталған, сұрыпталған ілім қорын, рухани асыл құндылықтарды бойына сіңіру, олардың жарығы мен жылуында жетілу, сөйтіп қайта түлеу нәтижесінде өз өмірінің мәдени өрісінде, өз өмірінің мәдени кезеңі мен кеңістігінде қалыптастырған айрықша ақындық қасиеті», - деген түйінді пікірімен қорытындылай келе, Абай шығармаларындағы құндылықтар жүйесі бүгінгі қазақ елінің дамуы мен өркендеуінің іргетасы дейміз [6.197].

Қазіргі жаһандану жағдайында құндылықтар жүйесі мен әлеуметтік әділеттілік мәселелері барған сайын күрделеніп отыр. Мұндай кезеңде Абай дүниетанымын аксиологиялық (құндылықтар теориясы) және әлеуметтік-философиялық өлшемдер тұрғысынан зерделеу – ұлттық ғылым үшін ғана емес, бүкіл қоғам үшін өзекті.

Әдебиеттер тізімі:

- Мырзахметұлы М. Абайдың «Толық адам» ілімі - Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2020. - 240 б.
- Әуезов, М. Абай Құнанбаев: монографиялық зерттеулер мен мақалалар / Құрастырып, баспаға әзірлеген Н.Ақбаев. - Алматы : Санат, 1995. - 320 б
- Қ.Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» <https://www.akorda.kz/kz/>
- Есім Ғарифолла. Абай туралы философиялық трактат. Алматы, 2004. - 83 б.
- Абай қарасөздері. <https://abai.kz/post/6>
- Абай шығармашылығы және қазіргі қазақ әдебиетінің қалыптасуы. – Т.І. Дәдебаев Ж. Абайдың шығармашылық даралығы. Ойлар, толғаныстар, талдаулар. – Нұр-Сұлтан: 2021 – 310 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛЫ ОҚЫТУ: ТІЛ ТАБИҒАТЫНАН ТІЛДІ ТҮСІНІП ҚАБЫЛДАУҒА ДЕЙІН

Аитова Н.Н.

Ф.ғ.к., доцент, Мақсұт Нәрікбаев университеті, Астана, Қазақстан.

Қазақ тілін оқытудағы басты мақсат – оқушыға тілдік білім берумен қатар, адамгершілік, мәдени және рухани құндылықтарды бойына сіңіру. Тілді үйрету – ұлттық сана мен ойлау мәдениетін қалыптастырудың ең пәрменді құралы. Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры», – деп тілдің табиғатын адамның болмысымен байланыстыруы жай емес [1]. Демек, тіл – тек қатысым құралы емес, ой мен сана, мінез бен мәдениеттің көрінісі. Тілді құндылық бағдарлы оқыту дегеніміз – сол табиғи жүйені адамгершілік және эстетикалық таныммен ұштастыра үйрету.

Қазақ тілінің табиғаты – үндестік, жүйелілік және мағыналық тұтастықта. Бұл ерекшеліктер адамның дүниетанымы мен мәдени кеңістігін бейнелейді. Профессор Құдайберген Жұбанов тілді халық рухының көрінісі деп қарастырып, әрбір грамматикалық құбылыстың артында рухани мазмұн жатқанын атап өтеді [2]. Қазақ тілінің морфологиялық, сөзжасамдық жүйелері — түбір мен қосымша арқылы жасалған сөздер жүйесі (мысалы, «болмыс», «тұрмыс», «қылмыс») — адамның әрекет пен затты өзара байланыстыра қабылдайтын ойлау жүйесін бейнелейді. Бұл – тілдің онтологиясы мен когнитивтік құрылымының көрінісі. Мысалы: «болмыс» сөзінде «бол» деген әрекет түбірі + «-мыс» жұрнағы арқылы «заты бар, бар болатын нәрсе» деген мағына қалыптасса, «қылмыс» сөзінде «қыл» түбірі арқылы «жасаған іс» мағынасы шығады. Мұнда жұрнақтың мәні де маңызды: «-мыс/-міс» жұрнағы заттың не сапаның белгісі екенін білдіреді. М.Әділов қазақ тіліндегі -мыс, -міс жұрнақтары мағынасы жағынан *-ған, -ген* есімшесімен сәйкес келетінін айтады [3]. Бұл секілді формаларды жүйелі игерту арқылы оқушы тілдің құрылымынан ғана емес, сол құрылымның ой-сана, мінез-құндылықтармен байланысын да ұғына алады. Сөздің түбір мен қосымша арқылы жасалуы адамның әрекет пен затты өзара байланыстыра қабылдайтын ойлау жүйесін көрсетеді. *Болмыс, тұрмыс, қылмыс* сияқты сөздердегі –мыс/-міс жұрнағы адамның табиғаты мен мінезін бейнелейтін тілдік философияны танытады. Бұл тілдік дерек арқылы оқушыға мінез, жауапкершілік, моральдық ұстаным ұғымдарын түсіндіруге болады.

Біздіңше, қазақ тілін құндылық бағдарлы оқыту үш өзекке сүйенеді:

- тілдік жүйені табиғи жолмен тану;

- тілдің логикасын дұрыс түсіндіру;
- тілдік мазмұнның рухани бағыттылығы. Әрбір грамматикалық тақырыпты мәдени-этикалық мазмұнмен байланыстыруға тырысу қазақ тілінің, оның грамматикалық жүйесінің ұлттық табиғи мазмұнын тануға мүмкіндік береді.

Тілдің табиғи жүйесі оның құндылықтық мазмұнын айқындайды: дыбыстық үндестік – үйлесімнің, морфологиялық рет – тәртіптің, синтаксистік байланыс – ой бірлігінің көрінісі. Мұны оқытуда эстетикалық сезім мен ой дәлдігін тәрбиелеу үшін қолдануға болады. Қазақ тілінің грамматикалық жүйесін құндылық тұрғысынан түсіндірдің ұлттық дәстүрі Ахмет Байтұрсынұлынан бастау алды, мәселен, қазақ тіліндегі ғаламзат есімдеріндегі септік жалғауларының жасырын тұруының шынайы мәнін түптеп келгенде дұрыс танып жүрміз бе? Танысақ, білім алушыға жеткізе алдық па? Септік жалғаулары, оның ішінде табыс және ілік септіктері ашық көрініп немесе көрінбей жасырын тұрып сөз байланыстырғанда қандай тілдік мағына беріледі? Бұны Ахмет Байтұрсынұлының өз мысалында көрсеткіміз келеді [1]. Мысалы, *Бала нені атты? Бала құсты атты*. Ал табыс септігі жасырын тұрса, табыс септігінсіз сұрақ қойылады: *Бала не атты? Бала құс атты*. Тәпсірлесек, «*Бала құсты атты*», яғни бала кез келген бір (белгісіз) құсты атты. 2) «*Бала құсты атты*». Яки бала өзі көріп тұрған белгілі бір құсты (үйрек, қаз, т.с.с.) атты. Басқа мысалмен алмастырып қарайық. *Асан алма жеді*. Яғни Асан қандай да бір алманы жегені туралы айтылып тұр. *Асан алманы жеді*. Яғни Асан белгілі бір (қызыл, көк, жуылған/жуылмаған, өсіп тұрған/ немесе үстелдегі, т.с.с.) алманы жегені туралы айтылып тұр. Ендеше септік жалғауының түсіріліп немесе түсірілмей айтылуы жәй ғана сөз ықшамдау емес, белгілі бір грамматика-семантикалық мағына білдірудің жолы. Бұл секілді амалды, мысалы, ағылшын тіліндегі *a, an, the* артиклдерінің анық (жеке), танық (жалпы) жағдайды (*the apple/ an apple*) сипаттайтынымен салыстыруға болады [4].

Сондықтан А.Байтұрсынұлы еңбектерінде тура толықтауыштың сұрақтары *не? кімді? нені?* деп берілуі өте орында. Оның мәні де түсінікті – табыс септігі ашық тұрса, толық сұрақ қойылады. Мәселен, А.Байтұрсынұлы мысалында, *Бала нені атты? Бала құсты атты*. Ал табыс септігі жасырын тұрса, табыс септігінсіз сұрақ қойылады: *Бала не атты? Бала құс атты*. Ғалым Т.Сайрамбаевтың еңбегінде ертедегі Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде табыс септікті сөз тіркестерінің жалғаусыз түрі жалғаулы түрімен салыстырғанда әлдеқайда жиі кездесетіндігі айтылады: «Мысалы: Үч отуз балық сыды (Т., 19) – Олар отыз үш қаланы қиратты. Қырық йыл ел тұтдым бодун башладым (Е.,45, 4) – Қырық жыл ел билеп, халық басқардым т.б.» [5]. Бұдан анықтық, танықтық грамматикалық амалдары ежелден қолданылатынын көретініміз. Тіпті оның жалпылау, нақтылаудан да тереңірек семантикалық функциясы болған деуге болады.

Ілік септігі де көп түсірілетін септіктер қатарында. Бірақ оның табыс септігіне қарағанда өзгешелігі бар. Ілік септігі сөз бен сөзді үнемі меншіктік қатынаста байланыстырып, сөйлемде өзі жалғанаған сөзді меншіктік анықтауыш етіп тұрады. Сондықтан оның сұрағы ашық қойылады және кейде қай? сұрағына жауап беруге бейім келеді. Бірақ табыс септігі секілді ашық жалғанғанда анықтық мағына, түсірілгенде жалпылық (танықтық) мағына береді: *Өнер алды - қызыл тіл*. Бұл барлық (кез келген, қандай да бір) өнер тілден бастау алады деген мағына береді. *Осы өнер бүгінде өнердің алды болып отыр*. Мұнда белгілі бір өнер түрінің қазіргі уақытта танымал болғандығы туралы айтылып тұр. Осындағы еленбей жүрген “*Бала құс атты*” және “*Бала құсты атты*” — тілдегі айырмашылық пен нақтылық құндылығын танытатын классикалық көрініс. Бұл мысал арқылы оқушыларға ойдың анықтығы мен жауапкершілік құндылығын түсіндіруге болады: тілдегі форма – ой дәлдігінің өлшемі. Демек, септік жүйесін үйрету барысында оқушыларға нақты ой айту, логикалық тұтастық сақтау және тілдегі дәлдікті бағалау дағдыларын меңгертудің ең тиімді жолы тілдің өз болмысында тұр.

Келесі сан есімнің *қанша? неше?* сұрақтарын қолдану жағдайларын да Ұлт Ұстазы А.Байтұрсынұлы еңбегі арқылы түсіндіруге аламыз: Нәрсенің дәл санын білуге сұрағанда неше? деп сұраймыз. Мәселен: «Неше кісі келеді?» – «Үш кісі келеді». Нәрсенің дәл санын

білуге емес, шамасын ғана білуге сұрағанда қанша? деп сұраймыз. Мәселен: «Қанша күн жүресің?» – «Үш, төрт күн жүремін». Тойда неше кісі болды? деп сұрамайды, қанша кісі болды? деп сұрайды. Өйткені тойда кісілердің анық санын білуге емес, шамасын ғана білуге сұралады. Жауап беруші тойдағы кісілердің анық санын айта алмай, шамасын ғана айтады. Мәселен: «Екі жүз кісі болды» демейді, «Екі жүздей кісі болды» дейді [1, 35].

Неше? және қанша? сұрақтарының айырмасы – логикалық нақтылық пен мәдени икемділікті білдіреді. «Неше?» – есептік, нақты санды сұрайды, ал «қанша?» – жуық, болжалды мағына береді. Бұл айырмашылық тіл арқылы ой дәлдігі мен этикалық икемділікті – нақты жауап күту мен әдептілік шекарасын сақтай білуді танытады. Оның құндылықтық нәтижесі сол - оқушы тілдік форманы таңдау арқылы қарым-қатынастағы сыпайылық пен прагматикалық икемділікті меңгереді.

«Сен» мен «Сіз» есімдіктерінің айырмасы қазақ мәдениетінде терең этикалық мәнге ие. Мұнда тек грамматикалық емес, әлеуметтік иерархия, құрмет пен ізет қатынастары бейнеленген. Оны ғалым О.Жұбай өз еңбегінде когнитивтік грамматикада тілдік құрылымның артында адам санасындағы ұғымдық модельдер жатқанын көрсетеді. Жіктеу есімдіктері мен жіктеу парадигмасының сыпайы және анайы түрлері туралы нақты не білеміз? Қараңыз: “Қазақ тіліндегі жіктеу есімдіктерінің анайы және сыпайы түрге жіктелуі басқа тілдерге ұқсамайды. Қазіргі кезде жіктеу есімдіктері *мен, сен, ол, біз, сендер, олар* түрінде келеді де сыпайы түрі 2-жақпен ғана шектеледі: *сіз, сіздер*. Грамматикалық оқулықтарда жіктеу есімдіктері қате берілгендіктен, жіктеу парадигмасы (қатары) де қате беріліп жүр. Төмендегі А. Байтұрсынұлының жіктеу үлгісі:

1-кесте. Қазақ тіліндегі анайы және сыпайы түрдегі жіктеу үлгісі

Анайы жіктеу		
жекеше	көпше	
I жақ	Мен келдім	-
II жақ	Сен келдің	Сендер келдіңдер
III жақ	Ол келді	Олар келді
Сыпайы жіктеу		
I жақ	Біз келдік	Біздер келдік
II жақ	Сіз келдіңіз	Сендер келдіңдер
III жақ	Ол кісі келді	Ол кісілер келді

Яғни анайы түрі де, сыпайы түрі де 3 жақ толық. Парадигма толық. Етістіктер де соған сәйкес жіктелуі керек” [5, 194]. Иә, нағыз ұлттық грамматика көрінісі. Ғылымда танылғанмен, қолданыста бейсана жұмсалып жүргенмен, оны академиялық сипаттағы еңбектерден, әсіресе, оқулық мазмұнынан таппауымыз – үлкен кемшілік. Жіктеудің толық парадигмасы бұл – тілдің этикалық кодексі. Мұғалім оқытуда бұл мысал арқылы сөйлеу әдебін, сыйластық құндылығын қалыптастыра алады. Нәтижесінде есімдіктерді құндылықтық талдау арқылы оқушы адамаралық қатынастың моральдық өлшемдерін тілдік деңгейде түсінеді.

Білім беру ісінде қазіргі тренд әдістемелік шеберлікке ойысты. Әрине, шебер оқыту қандай да бір дағдыларды қалыптастыруға септігі тиер. Алайда берілуі тиіс мазмұнның, мәселен, тілдік білім беру жағдайында әрбір тіл бірліктерінің, грамматикалық құрылыстың таситын жүгін, астарындағы семантиканы, лингвистикалық білім шоғырын түйсінбей әдіскер болу соғыс алаңына билеуге келумен тең. Яғни, тілді тек техникалық дағды арқылы ғана емес, мазмұндық-мағыналық оқыту қажет. Бұл – педагогикалық философия мен тілдік этика мәселесі.

Тілді оқыту барысында оқушы тек «сөйлеуге/жазуға үйренеді» деп ойлаудың өзі дұрыс емес. Ол сондай-ақ тіл арқылы өзін, әлеуметтік ортасын, мәдениетін, ұлттық тарихын түсінуі керек. Бұл – лингвистикалық білімнің философиялық және психологиялық аспектісі. Себебі тіл – адам сана-танымының, когнициясының (таным үдерісінің) құралы. Тіл үйрену кезінде ми құрылымдары, нейрондық жүйелер, когнитивтік схемалар іске қосылады. Тілдің морфологиясы, синтаксисі, лексикасы – барлығы ойлау үдерісінің тілге бейімделген формасы.

Қазақ тілінің жүйелілігі мысалында: түбір + жұрнақ, агглютинативті сипат – бұл ойдың, субъекті мен объектінің әрқашан анық байланысын тілде көрсетуге мүмкіндік береді. Мұнда оқушы «кім? не? қалай?» деген сұрақтарға тілдік құрал-құрылыстар арқылы жауап табады.

Нейролингвистикалық зерттеулер (ағылшынша – neurolinguistics) тіл мен ми арасындағы байланысты зерттейді: мысалы, тіл білмеген адамда тілдік құрылымдарды меңгеру кезінде сол құрылымдарға сәйкес ми аймақтары белсенді болады. Мұндай контекстте қазақ тілін оқытуда тілдің құрылымын ғана емес, оның танымдық үлгісін, ойлау схемасын, мәдени кодын да меңгерту маңызды.

Сондай-ақ, тіл – мәдени және рухани кеңістік. Тіл – ұлттың рухани мұрасы. Ахмет Байтұрсынұлының «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» дегенін білеміз. Тіл мен ұлт егіз ұғым ретінде қарастырылуы тиіс. Мәселен, қазақ тілін оқыту арқылы оқушы өз ұлтының дүниетанымын, мәдениетін, эстетикасын, мінез-құлық үлгілерін меңгереді. Бұдан туындайтын педагогикалық мақсат тіл арқылы ұлттық сана қалыптастырылуы тиіс. Тілді үйретудің мәні тек тілдік құралдарды меңгерту ғана емес, сол тіл арқылы оқушының адамгершілік және моральдық ұстанымдарын қалыптастыру. Кез келген сөздің морфологиясы, сөзжасамы немесе басқа грамматикалық белгісі ғана емес, олардың мағынасы, құндылығы, семантикасы оқытылуы тиіс. Бұл тілдік философияның, этика мен педагогиканың қиылысу нүктесі іспетті. Әр сабақ соңында «бұл тілдік құбылыс адамға не үйретеді?» деген сұраққа жауап іздеу ең әділ де парасатты шешім болады.

Қазақ тілінің тарихы – ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан білім, мәдениет, рух. Тіл білімі тарихы көрсеткендей, тілдің өзгеру процесі (лексикалық, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік) әсерінен ғана емес, әлеуметтік, мәдени, саяси факторлардан да туындайды. Бұл тұрғыда қазақ тілін оқыту тек қазіргі жағдаймен ғана емес, оның тарихи белестерімен, ғылыми-лингвистикалық жазбаша мұраларымен синтезделуі тиіс.

Сөзімізді түйіндесек, қазақ тілін оқытудағы стратегиялық позиция – тілдік білім, мәдени құндылық, рухани сана, когнитивтік құрылым, этикалық-адамгершілік аспектілерді интеграциялау. Тіл – құрал ғана емес, ұлттың, жеке тұлғаның әлемін бейнелейтін күрделі жүйе. Тілді түсініп қабылдау – тілдің сыртқы формасын емес, оның ішкі мағынасын, мәнмәтіндік қуатын және мәдени астарын сезіну. Бұл үдеріс когнитивтік және аксиологиялық тұрғыдан дамып отырады. Мектеп немесе жоғары оқу орнында тіл оқыту осы жүйенің құрылымын, мәнін, маңызын оқушыға бойына сіңіре алатын тәсілмен жүргізілуі тиіс. Сөйлем құрылымын дұрыс түсіну жауапкершілікпен сөйлеу мен дәл ой айту мәдениетін қалыптастырады. Осындай жұмыстар арқылы оқушы тіл арқылы сөйлеп қана қоймай, ойлана білетін, өз тілінің мәдени-рухани кодын түсінетін, ұлттық сана-сезім қалыптасқан тұлғаға айналады. Тілдің грамматикалық, семантикалық және прагматикалық деңгейлерін құндылық тұрғысынан талдау оқушылардың ойлау мәдениеті мен азаматтық жауапкершілігін арттырады.

Қазақ тілін құндылық бағдарлы оқыту – тіл табиғатын түсінуден басталып, оны саналы қабылдау мен рухани сезінуге дейін жетелейтін жүйе. Тілді үйрету дегеннің өзі – грамматикадан бұрын да, грамматика арқылы да ойлау мен көркем мінезді қалыптастыру үдерісі.

Мақала AP23490928 «Қазақ тілі мен әдебиетін құндылық бағдарлы оқытудың инновациялық технологиясы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Тіл – құрал. Қазақ және орыс тілдерінде /Ахмет Байтұрсынұлы. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым. –1999
3. Әділов М. Қазақ тілінде көне «-мыш» есімшелі жұрнағымен жасалған сөздер туралы // X Халықаралық Түркология конгресі (Қазіргі заманғы түркология: ғылыми парадигмалары және пәнаралық сипаты) материалдардың жинағы. – Түркістан, 2023. –310-б.

Аитова Н.Н. А. Байтұрсынұлы грамматикасындағы тура объектілік қатынас. //Ахмет Байтұрсынұлы және өркениет. Халықаралық ғылыми конференциялардың және конгресс материалдары, Түркістан, 2022/4. 246-248.

5. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. – Алматы, Мектеп. 1981. – 198 б., 28-31 бб.

6. Жұбаева О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, – 2014. – 392 б.

Ә. ЫБЫРАЙЫМҰЛЫНЫҢ «СЕМСЕР ЖҮЗІНДЕГІ СЕРТ» РОМАН-ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ (1-ТОМЫ БОЙЫНША) ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТАРЫ

Н. Ғ.Алнағанбет¹, С. С. Шокабаева²

¹2-курс студенті, ²Ғылыми жетекші: Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ доценті м.а., ф.ғ.к., Астана, Қазақстан.

Қазақ тіл білімінде тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеу мәселесі этнолингвистика саласының негізгі өзегіне айналды. Бұл бағыттың басты мақсаты – тілдік бірліктер арқылы халықтың рухани, тарихи және мәдени дүниетанымын тану. К. Аханов атап өткендей, тіл – мәдениеттің айнасы, ал сөз – этностың рухани тәжірибесінің бейнесі [1, 45-б.]. Ә. Қайдар еңбегінде этномәдени лексиканы халықтың ұлттық болмысы мен ойлау жүйесін бейнелейтін тілдік қабат ретінде сипаттайды [2, 112-б.]. Бұл ойды Г. Смағұлова дамыта отырып, этномәдени атаулар көркем мәтінде халықтың тарихи жадын сақтайтын мәдени код ретінде қызмет ететінін атап көрсетеді [3, 67-б.]. Осы тұрғыдан алғанда, жазушы Ә.Ыбырайымұлының «Семсер жүзіндегі серт» роман-трилогиясының тілі – қазақ халқының этномәдени болмысын айқындайтын көркем мәтін үлгісі. Романның алғашқы тарауларында автор халық өмірінің барлық қырын тіл арқылы өрнектейді: *шаңырақ, қазан, саба, түндік, бата, серт, аруақ, намыс* сияқты этномәдени лексемалар – халық рухының тілдік көрінісі. Мысалы, автор «Семсердің жүзімен серт еткен ел баласы» деп елдің адалдығын сипаттайды. Бұл тіркес семсер мен серт ұғымдарын ұлттық мінез, ерлік пен рухани жауапкершілік нышаны ретінде ұштастырады.

Е. Жанпейісов қазақ прозасындағы ұлттық бояудың көркем тіл арқылы жасалатынын айта келе, көркем мәтіндегі этномәдени атауларды ұлттық дүниетанымның басты көрсеткіші деп таниды [4, 92-б.]. “Әділбек Ыбырайымұлының *«Семсер жүзіндегі серт»* тарихи роман-трилогиясы белгілі бір тарихи тұлға мен сол уақыт кеңістігіндегі оқиғаға көркем синтез жасауымен және оны тұтас дүниеге айналдыруымен құнды. Кенесары ханның қырғыз жорығына қатысты қолда бар тарихи фактілер мен ел аузындағы деректерді қайыра жаңғыртып, өзінің жаңаша көзқарасын алдымызға жайып салады. Автор қазақ пен қырғыз арасының қалай ашылғаны жайлы ақиқатты іздеген ғалымға да, өз ұлтының жоғын жоқтаған милетшіл сөз зергеріне де айнала білген. Өйткені, бұл жай ғана тарихи роман емес, *тұрпаты мен болмыс-бітімі бөлек көркем сөзбен өрілген эпопеялық роман*” [5].

Қаламгер Ә.Ыбырайымұлының «Семсер жүзіндегі серт» роман-трилогиясы – қазақ халқының рухани жадын, мәдени құндылықтарын және этностық болмысын бейнелейтін көркем туынды. Романда этномәдени лексика ұлттық дүниетанымның басты тілдік коды ретінде көрініс табады. Бұл роман тіліндегі лексемалар семантикалық сипаттары мен мәдени қызметіне қарай **он негізгі топқа** жіктелді.

1. Әлеуметтік құрылым мен билік жүйесіне қатысты лексика: *хан, би, төре, сардар, батыр, уәзір, елші, жырау, ақсақал, абыз, нөкер, шора, ұлыс, ру, тайпа, жүз, қауым, қазы, мәмілегер, төрелік, бектер, датқа, әмір, әмірші, орда, елбасы, ел ағасы, билік, кеңес, уәли, сұлтан, уәзірлік, биік мәртебе, шешен, шежіреші, уәзір-хатшы, бас уәзір, би кеңесі, ордалы жұрт, бекзат, жарлы, малай, бақташы, ел қорғаны, батырлар кеңесі, елші топ, ұлық тұлға, бас сардар.*

Бұл атаулар қазақ қоғамының билік иерархиясын, қоғамдық ұйымдасуын көрсетеді. Жазушының “Хан ордасының төрінде би мен сардарлар кеңесті” деген тіркесі әлеуметтік құрылымның ұлттық сипатын танытады.